

REMIGIJUS MISIŪNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros katedra, Universiteto 3, 2734 Vilnius, Lietuva

LIETUVIŲ IŠEIVIŲ KNYGŲ LEIDYBA VAKARŲ EUROPOJE 1945–1952 m. – PRADINIS POKARIO IŠEIVIJOS KNYGŲ LEIDYBOS ETAPAS

Trečioji, arba pokario, lietuvių išeivijos banga, neišsiskirdama iš kitų masiškumu, visų pirma pranoksta jas savo politinių ir ypač visuomeninių bei kultūrinių procesų aktyvumu. Daugiausia tai nulėmė ženklus inteligentijos kiekis tarp išeivių ir turėjusios įtaką išeivijai politinės priežastys.

Viena iš išeivijoje vykusių politinių, visuomeninių ir kultūrinių procesų pasireiškimo sričių buvo knygų leidyba. Knyga įkūnijo ir ženklino daugelį išeivijoje pasiektų mokslinių ir kultūrinių laimėjimų, kurie šiuo metu tampa integralia visos tautos kultūros ir mokslo dalimi. Siekis kuo greičiau pažinti pokario išeivijos knygų leidybą, didžiausius jos laimėjimus neretai nuveda paskutinių dviejų trijų dešimtmečių ar atskirų jos detalių aprašymo keliu. Tuo tarpu, norint perprasti pokario išeivijos knygų leidybos raidą, jos dėsningumus, repertuarą ir platinimo problemas, labai svarbus yra pradinio jos etapo – 1945–1952 m. – pažinimas, nes šiuo metu buvo padėti pagrindai tolesnei išeiviškos knygos leidybai. Šis darbas – tai bandymas, remiantis atliktais išeiviškos knygos Vakarų Europoje 1945–1952 m. tyrimais, pateikus tų metų leidybos apžvalgą, parodyti jos sąsajas su vėlesne leidybos raida Vakarų Europoje ir kitose lietuvių išeivių kolonijose. Kartu siekiama įvardyti pagrindines tolesnio išeivijos knygų leidybos tyrimo kryptis ir problemas.

1945–1952 m. Vakarų Europoje susiformavo pokario išeivijos branduolys. Jo užuomazgų galima rasti 1940 m., kai po Lietuvos okupacijos keli tūkstančiai lietuvių pasitraukė į Vakarų dėl politinių priežasčių. Taip pat keli tūkstančiai paliko tėvynę pasinaudoję 1940–1941 m. vykusia vokiečių kilmės asmenų repatriacija į Vokietiją. Karo metu nemažai lietuvių pateko į Vakarų Europą kaip politiniai kaliniai, buvo vokiečių paimti į kariuomenę, išvežti darbams ar prievarta išvaryti iš pafrontės rajonų, tačiau daugumą jų sudarė pasitraukusieji nuo antrosios tarybinės okupacijos 1944 m. liepos–spalio mėn. Manoma, kad

po karo Vakarų Europoje buvo daugiau kaip 60 000 lietuvių¹. Jie sudarė tik mažą dalį iš 1,5 mln. iš TSRS okupuotų Rytų Europos šalių (Lenkijos, Latvijos ir kitų) pasitraukusių ir atsisakiusių grįžti asmenų. Šiais asmenimis, iš antihitlerinės koalicijos sąjungininkų gavusiais „displaced person“ („perkeltųjų asmenų“ – DP) vardą, iki 1952 m. rūpinosi Vakarų sąjungininkų karinė valdžia bei tarptautinės organizacijos: 1943–1947 m. UNRRA (Jungtinių tautų šalpos ir atstatymo administracija), o nuo 1947 m. liepos 1 d. iki 1952 m. sausio 30 d. – IRO (Tarptautinė pabėgėlių organizacija)². Ši priežiūra apėmė visas išeivių gyvenimo sritis, tarp jų ir knygų leidybą.

Leidybą pokario metais skatino keletas priežasčių: švietimo sistemos, grožinės ir religinės literatūros poreikiai, lietuviškos knygos stoka, knygos, kaip neriboto laisvalaikio praleidimo priemonės, poreikis. Vėliau, po 1952 m., prioritetai kito. Išnykus lietuviškai švietimo sistemai, kuriai priklausė aukštosios, aukštesniosios, vidurinės ir pradinės mokyklos, ir jos vietoje susiformavus šeštadieninių lituanistinių mokyklų tinklui, sumenko knygos kaip mokymo literatūros leidybos poreikis. Didesnę reikšmę įgavo svetimkalbės knygos poreikis. Ir toliau leidybai didžiausią įtaką darė religinė ir ypač grožinė literatūra.

Knygas Vakarų Europoje leido didelis būrys leidėjų, kurie skyrėsi savo veiklos motyvais, tikslais, išleidžiamos produkcijos pobūdžiu, apimtimi ir leidyklos nuosavybės forma. Pagal šiuos kriterijus jie skirstomi į: 1) privačias, kooperativas, akcines knygų leidimo bendroves, visuomeninių organizacijų ir įstaigų leidyklas, 2) periodinių leidinių redakcijas ir savininkus, 3) partijas, politines, visuomenines, tarptautines, kitataučių organizacijas ir draugijas, įstaigas ir konfesines institucijas, 4) švietimo įstaigas, 5) privačius asmenis ir 6) DP stovyklas ir anoniminius leidėjus.

Po karo Vakarų Europoje buvo tęsiama iš nepriklausomos Lietuvos atsi-nešta tradicija – leidyklos veikė atsiribojusios nuo poligrafijos ir knygų prekybos įmonių, kaip savarankiškos įstaigos, kur savininkas ar vadovas pats apibrėžia leidybinę programą, įneša kapitalą ir ją mobilizuoja bei yra leidybinio proceso organizatorius (suburia autorius ir vertėjus, sudaro sutartis su spaustu-vėmis, rūpinasi savo produkcijos realizavimu ir reklama). Tiesa, išeivijos gyveni-

¹ *Alseika V. DP // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1955. T. 5, p. 148.*

² *Ten pat.*

mo sąlygos jau ir tada privertė kai kuriuos leidėjus pažeisti šią tradiciją: vieni patys spausdino savo knygas operatyvinėmis dauginimo priemonėmis, kiti prekiaavo savo (o kai kada ir kitų leidėjų) leidiniais. Tas pats pasakytina ir apie vėlesnius metus: išliko daugelio leidyklų atsiribojimas ir savarankiškumas, tačiau pastebimi tolesni tradicijos pažeidimo atvejai, kai leidėjai patys spausdindavo savo knygas arba jomis prekiaavo, pavyzdžiui, J. Kapočius, turėjęs „Lietuvių enciklopedijos“ leidyklą ir to paties pavadinimo spaustuvę Bostone, V. Vižeikis, spaustuvės „ViVi printing“ ir „Tėviškėlės“ leidyklos savininkas Čikagoje, knygų leidyba ir prekyba besivertusi „Gabija“ Niujorke ir kiti.

1945–1952 m. išliko taip pat nepriklausomai Lietuvai būdingas leidyklų komercializavimas, žymėjęs jų tapsmą profesinėmis ir specialiosiomis įstaigomis. Komercinis, tolydžio vis silpnėjantis leidyklų veiklos pobūdis išliko 6–7 dešimtmečiais. Tačiau ir tais, ir vėlesniais metais pastebimas procesas, kurio metu leidyklų savininkams leidyba darėsi nebe pagrindine jų profesija, o laisvalaikio verslu. Dėl įvairių priežasčių (skaitytojų mažėjimo, svetimkalbės knygos konkurencijos ir kitų) knygų leidyba iš pelną duodančio užsiėmimo virto nepelningu. Leidėjai, imdamiesi rankraščio, investuodavo į jo leidybą iš kito verslo ar iš kitų šaltinių (prenumeratos, mecenatų parama, aukos, palikimai) gautas lėšas.

Vienas iš leidyklos veiklos požymių – leidybinės programos parengimas ir vykdymas. Tiek pirmaisiais, tiek ir vėlesniais metais išėvijos leidyklų veikloje atsispindi ne vien siekis vadovautis ja, bet ir orientacija į atskiros, tam tikru momentu reikalingiausios knygos leidybą. Leidyklų programoms įtaką darė ir organizacijų, įvairių sambūrių ar asmenų užsakymai išleisti vieną ar kitą knygą už jų lėšas.

1945–1952 m. tarp leidyklų dominavo privačios. Daugelis jų aktyviai ar epizodiškai dalyvavo leidyboje ir vėlesniais metais. Tarp tokių buvo ir žymiausia 1945–1952 m. lietuvių leidykla Vakarų Europoje – J. Lenktaičio „Patria“. Iš viso 1945–1959 m. „Patria“ iš pradžių Tiūbingene, vėliau Felbache išleido 44 knygas. Per tą laiką J. Lenktaitis sukūrė universalaus pobūdžio leidyklą, kuri sugebėjo išlaikyti pusiausvyrą tarp pelną duodančios literatūros (grožinės, mokyimo) ir mažiau pelningų, užtat kultūrinę bei visuomeninę reikšmę turinčių leidinių (muzikinių, mokslinių, informacinių) leidybos. „Patrios“ produkcija pasižymėjo aukšta poligrafinė kultūra ir estetiška išvaizda. J. Lenktaičio veikla darė įtaką ir kitiems leidėjams. Emigravęs į JAV ir apsigyvenęs Stamforde, J. Lenktaitis kurį laiką dar dirbo leidyboje. Jis įsigijo spaustuvę ir 1950–1956 m. išleido šešias knygas. Vėliau, įstojęs į universitetą studijuoti teisės, J. Lenk-

taitis pasitraukė iš leidybos, nors pasisekė rasti užuominų ir apie jo bandymus grįžti į ją³.

Produktyviausiai Vakarų Europoje 1945–1952 m. dirbo brolių Aleksandro, Prano ir Vlodo Šulaičių įsteigta „Sudavijos“ leidykla. 1945–1948 m. ji išleido 48 knygas, kurias daugiausiai sudarė grožinės literatūros veikalai ir vadovėliai. 1949 m. emigravę į JAV, jie dar 6–8 dešimtmetį aktyviau arba epizodiškai dirbo leidybos srityje⁴.

Našiai dirbo ir 1946 m. įsteigta L. Vismanto (vėliau J. Remeikiui priklausiusi) „Ventos“ leidykla (iki 1952 m. išleido 21 knygą). Tai vienintelė iš pirmųjų išeivių leidyklų, savo veiklą tęsusi Vakarų Europoje ir 6 dešimtmetį, išleisdama dar apie dvidešimt knygų.

Vėlesniais metais veikė ir kai kurios mažesnės, Vakarų Europoje darbą pradėjusios leidyklos. Tai B. Jacikevičiaus „Pašvaistė“, Vokietijoje išleidusi keturias knygas, toliau veikė JAV. Iš kitų leidyklų „Pašvaistė“ išsiskyrė tuo, kad jos savininkas daugiausia dėmesio skyrė muzikinei literatūrai. Be to, B. Jacikevičius buvo įsigijęs spaustuovę⁵. 1950 m. „Tremties“ leidyklą įsteigęs S. Miglinas aktyviausiai dirbo 1952–1953 m. Likęs VFR, jis iš viso išleido 12 knygų⁶. 1948 m. pradėjo veikti J. Sodačio „Gabija“, o 6 dešimtmetyje JAV ji tapo viena ryškiausių išeivijos leidyklų. Po emigracijos epizodiškai leidyboje reiškėsi Brazilijoje gyvenęs, buvęs leidyklos „Lithuanus“ savininkas K. Jūra ir Čikagoje įsikūręs P. Abelkis (buvęs P. Abelkio lietuviškų knygų leidyklos savininkas). Beje, ko gero, pastarasis turėjo ir rimtesnių leidybinių planų (buvo įsteigęs „Trijų tulpių“ leidyklą), tačiau juos įgyvendinti sutrukdė tragiška mirtis 1957 m.

Šalia privačių leidyklų Vakarų Europoje 1945–1952 m. veikė kooperatinės („Aistia“, „Pradalgė“) ir akcinės bendrovės pagrindais dirbusios leidyklos („Atžalynas“, „Baltija“, „LUX“, „Talka“). Tiesa, „LUX“ dar kelerius metus egzistavo JAV, tačiau daugiausia užsiėmė savo Europoje išleistų knygų pardavimu. Vėlesniais metais turbūt panašių tradicijų leidyboje tęsėjais galima laikyti kny-

³ Lituanistinio instituto archyvas // Lituanistinių tyrimų ir studijų centras. Pasaulio lietuvių archyvas (Čikaga).

⁴ *Gustaitis A.* Broliai Šulaičiai: pradėjo Kaune, tęsė Vokietijoje ir Amerikoje, kol akys laikė // *Lietuvių dienos* (Los Angeles). 1982, gegužės 14.

⁵ B. Jacikevičiaus archyvas // Lituanistinių tyrimų ir studijų centras. Pasaulio lietuvių archyvas (Čikaga).

⁶ Smulkiau apie „Tremtį“ žr.: *Misiūnas R.* Simo Miglino leidybinė veikla VFR // *Tarp knygų*. 1992, Nr. 9, p. 27–29.

gų klubo pagrindais veikusias leidyklas („Nida“, Lietuviškų knygų klubas, A. Mackaus knygų leidimo fondas), kurios savo veikloje rėmėsi dailininkų ir narių įnašais.

Neišnyko ir pokario metais išėivijoje atsiradusi visuomeninių organizacijų ir įstaigų leidyklų tradicija. Tiesa, iš Vakarų Europoje veikusių tokių leidyklų (Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB) Vokietijos krašto valdybos leidykla, vėliau – „Bendrija“, Ateitininkų spaudos leidykla, Skautų brolijos spaudos skyrius, Šv. Sosto delegatūros lietuviams Vakarų Vokietijoje ir Austrijoje spaudos skyrius) tik „Bendrija“ po kelių reorganizacijų tęsė savo darbą 6 dešimtmetį. Vėlesniais metais darbą JAV pradėjo Akademinės skautijos leidykla ir ateitininkų „Ateitis“.

1945–1952 m. Vakarų Europoje gyvavusios leidyklos ir kiti leidėjai

I. LEIDYKLOS	Skaičius	Leidinių kiekis
Privačios	15	198
Kooperatinės	2	20
Akcinės bendrovės	4	41
Visuomeninių organizacijų ir įstaigų	4	43
Kitos	14	27
Svetimtaučių	23	29
II. KITI LEIDĖJAI		
Periodinių leidinių redakcijos ir savininkai	18	55
Partijos, politinės, visuomeninės ir kitos organizacijos	63	136
Konfesinės institucijos	12	21
Mokymo įstaigos	23	49
Pavieniai asmenys	56	109
DP stovyklos	14	19
Iš viso:	248	747

Pastaba. Apie 250 leidinių paskelbė anoniminiai autoriai arba jie buvo išleisti be jokių leidybinių duomenų.

Vakarų Europoje 1945–1952 m. pasirodė keliasdešimt lietuviškų ar lietuvių autorių knygų kitomis kalbomis bei kitataučių autorių knygos lituanistinėmis temomis, kurias išleido kitataučių leidyklos. Daugelis jų minėtas knygas išleido asmeninių lietuvių kontaktų su jomis dėka. Tai viena švedų, viena Vakarų Vokietijoje veikusi latvių bei vietinės Austrijos ir Vokietijos leidyklos. Pagrindinę leidinių dalį sudarė meno knygos ir lietuvių mokslininkų darbai, disertacijų publikacijos. Taip pat pasirodė kai kurių lietuvių grožinės literatūros kūrinių vertimai į kitas kalbas. Vėlesniais metais pastebimas siekis publikuoti išeivių knygas svetimtaučių leidyklose, nes tai garantuodavo didesnę jų paplitimą ir autorių išsiveržimą iš hermetiškos išeivijos bendruomenės. Pradinė situacijos analizė rodo, kad šiuo atveju vėlgi dominavo lietuvių mokslininkų darbų publikacijos. Taip pat matomi ir kai kurių lietuvių rašytojų bandymai patekti į šalių, kur jie gyveno, leidyklas su savo kūrinių vertimais, bet retam pasisekė tai padaryti.

Nors Vakarų Europoje leidyklos davė toną išeiviškos knygos leidybai, kiekybiškai jos nusileido daugybei kitų leidyboje dalyvavusių leidėjų: periodinių leidinių redakcijoms ir savininkams, partijoms, politinėms, visuomeninėms, tarptautinėms, kitataučių bei profesinėms organizacijoms ir įstaigoms, konfesinėms įstaigoms ir sambūriams, mokymo įstaigoms, privatiems asmenims, DP stovykloms ir anoniminiams leidėjams. Į leidybą juos pastūmėjo įvairūs motyvai: savo tikslų propaganda, knygos poreikis jų tiesioginėje veikloje, jiems priklausiusių asmenų kūrinių publikavimas, pelno, kurį būtų galima panaudoti savo darbe, siekimas ir kiti. Panaši situacija išliko ir vėlesniais metais. Tiesa, šių leidėjų struktūra kito.

Bene aktyviausiai tarp šių leidėjų Vakarų Europoje reiškėsi lietuvių DP periodinių leidinių redakcijos ir savininkai. Jų knygų sąrašė vyravo vadovėliai, grožinė literatūra, kalendoriai, straipsnių atspaudai, memuarai. Kiekybiniu atžvilgiu leidyboje dalyvavusių laikraščių ir žurnalų skaičiai panašūs: knygas Vakarų Europoje leido dešimt laikraščių ir aštuoni žurnalai.

Iš laikraščių leidybiniu aktyvumu išsiskyrė Dilingene 1945 m. rugsėjo 1 d.–1949 m. liepos 15 d. ėjęs laikraštis „Mūsų kelias“. Jo redaktorius D. Penikas rūpinosi ir knygų leidyba. D. Peniko vardu būdavo gaunami leidimai knygoms spausdinti, jo pavardė nurodoma kai kuriose knygose kaip leidėjo, o vienoje – jo prieš pat emigraciją įsteigta leidykla „Vaga“, kuri vėliau dirbo JAV. 1946–1948 m. „Mūsų kelias“ išleido 15 knygų. Kiti laikraščiai šiuo atžvilgiu gerokai nusileidžia „Mūsų keliui“. Pavyzdžiui, 1946–1949 m. Memingene leistas „Min-

ties“ laikraštis išleido septynias knygas, o 1945–1949 m. Augsburgė ėjęs „Žiburių“ laikraštis – penkias. Dar šeši laikraščiai išleido vieną ar dvi knygas. Iš viso tuo metu laikraščių redakcijų ir jų savininkų pastangomis Vakarų Europoje dienos šviesą išvydo 35 knygos.

Tais pačiais metais knygas leido lietuvių DP kultūriniai-literatūriniai žurnalai; jų produkciją daugiausiai sudarė straipsnių atspaudai, kūrinių rinkiniai ir jų redaktorių kūryba. Penkias knygas išleido žurnalas „Scholar“, po keturias – „Aidai“ ir „Žvilgsniai“, po dvi – „Alguvos baras“ ir „Naujasis žmogus“, po vieną – „Žingsniai“, „Šarūno kelias“ ir „Tėvynė“.

Asmenys, susiję su DP periodiniais leidiniais, dalyvavo leidyboje ir vėlesniais metais. Kai kurie buvę DP periodinių leidinių redaktoriai reiškėsi leidyboje ir kaip autoriai: B. Aušrotas, E. Cinzas, J. Mekas, A. Šešplaukis-Tyruolis ir K. Bradūnas. Pastarasis dalyvaudavo komisijose, atrinkinėjusiose rankraščius Lietuviškos knygos klubui. Kiti buvę redaktoriai tapo leidėjais (minėtas D. Penikas arba „Mūsų vilties“ redaktorius A. Vilainis-Šidlauskas, JAV įsteigęs „Nemuno“ leidyklą) arba ir po emigracijos redagavo kitus periodinius leidinius, kurių redakcijos užsiėmė ir knygų leidyba, pavyzdžiui, J. Kardelis, Kanadoje redagavęs laikraštį „Nepriklausoma Lietuva“.

Vėliau periodinių leidinių leidyboje pastebimi du momentai: pirmiausia tai, kad tuo užsiėmė jau turėję tokio darbo patirtį senųjų išeivių laikraščiai, kurių redagavimą pamažu perėmė naujieji išeiviai („Naujienos“, „Keleivis“, „Draugas“). Antra, leidyboje ėmė reikštis ir naujųjų išeivių įsteigtų periodinių leidinių redakcijos, šalia kai kurių veikė ir knygų leidyklos („Laisvoji Lietuva“, „Lietuvių dienos“).

Išėivijoje knygas leido ir partijos, politinės, visuomeninės, tarptautinės, kitataučių bei profesinės organizacijos ir įstaigos. Jų leidybines programas apibrėžė veiklos pobūdis ir tikslai, idėjinės nuostatos. Tarp partijų daug dėmesio knygai skyrė LSDP užsienio delegatūrą įsteigę socialdemokratai. Tiesa, jie dažniausiai finansuodavo socialdemokratinės literatūros leidimą. Panašiai elgėsi ir VLIK'as, daugiausia rėmęs propagandinės literatūros apie Lietuvą svetimomis kalbomis leidybą. Šešis leidinius išleido Mažosios Lietuvos taryba, vieną – Antibolševikinio tautų bloko centrinė lietuvių delegacija.

Didžiausios Vakarų Europoje lietuvių DP visuomeninės organizacijos – Vakarų Vokietijoje veikusios Lietuvių tremtinių bendruomenės – centrinės institucijos daugiausia skatino ir per savo Švietimo valdybą rėmė įvairius leidėjus. Knygas leido ir kai kurie stovyklose veikę LTB skyriai, apylinkių ir apygardų

komitetai bei jų švietimo skyriai. Po vieną leidinį paskelbė ir LTB giminingos organizacijos kitose Vakarų Europos šalyse: D. Britanijos lietuvių taryba, D. Britanijos lietuvių sąjunga, Centrinis lietuvių komitetas Italijoje, Stokholmo lietuvių komitetas, Lietuvių draugija Švedijoje ir Lietuviškojo židinio komitetas Šveicarijoje.

Leidyboje dalyvavo ir 15 skautų bei 5 ateitininkų vienetai (tuntai, kuopos), kai kurios Vakarų Europoje epizodiškai veikusios jaunimo organizacijos, taip pat tarptautinės bei kitataučių organizacijos (Lietuvos Raudonasis kryžius, Latvių-lietuvių vienybė bei kitos), profesinės įstaigos (Lietuvių bibliografijos tarnyba), profesiniu pagrindu susibūrusios draugijos (Lietuvių teisininkų tremtinių draugija, Lietuvių tremtinių žemės ūkio darbuotojų sąjunga) bei kai kurie meniniai kolektyvai (dramos, baleto, šokių, dailės). Daugelis šių organizacijų ir įstaigų finansavo leidybą iš savo šaltinių, tuo labiau kad nemažai leidinių buvo dauginama rotatoriumi, o tokiai leidybai nereikėjo ypatingų investicijų. Šios leidėjų grupės leidybinė veikla buvo ženkli kiekybiškai, bet ne kokybiškai.

Ir po 1952 m. leidyboje aktyviai reikėsi įvairios organizacijos ir įstaigos. Leidybinę veiklą tęsė socialdemokratai, įkūrę Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjungos literatūros fondą, aktyviai dirbo VLIK'as ir LTB pakeitusi Pasaulio lietuvių bendruomenė bei jos skyriai įvairiose šalyse (ypač JAV), taip pat profesinės draugijos ir meno kolektyvai.

Neaktyviai ir menkai kiekybiškai pokario metais leido knygas konfesinės institucijos: tarptautinės, lietuvių katalikų ir lietuvių liuteronų bei reformatų. Vėlesniais metais jos kiek suaktyvėjo.

Pokario metais, jausdamos mokymo priemonių stygių, kai kurios mokymo įstaigos pačios stengėsi nors iš dalies jį kompensuoti išleisdamos sau būtiniausių vadovėlių. Leidybos srityje dirbo Baltijos universitetas, „Žibinto“ aukštesnioji lietuvių prekybos mokykla, Taikomosios dailės institutas, Aukštesnioji technikos mokykla Nurtingene, G. Hesepe's amatų mokykla, Viurcburgo LTB suaugusiųjų švietimo institutas, kelios gimnazijos, progimnazija, dvi pradžios mokyklos, taip pat kai kurie DP stovyklose veikę suaugusiųjų kursai. Išėmimo centrui persikėlus į JAV, šioje (ir kai kuriose kitose) šalyje buvo sukurtas šeštadieninių lituanistinių mokyklų tinklas. Kurį laiką jos naudojo Vakarų Europoje išleistus vadovėlius, vėliau, prireikus išleisti naujų, be JAV LB Švietimo tarybos, tuo užsiėmė ir kai kurios mokyklos (pavyzdžiui, Čikagos). Be to, daugelis lituanistinių mokyklų iki šiol kasmet leidžia savo metraščius.

1945–1952 m. leidyboje Vakarų Europoje dalyvavo 56 privatūs asmenys (34 išleido savo, 20 – kitų asmenų parašytas knygas). Tokia gausa aiškinama nenatūraliomis išeivijos sąlygomis. Dalį autorių į leidybą pastūmėjo ta aplinkybė, kad, esant rankraščių pertekliui, leidėjai priimdavo toli gražu ne kiekvieną. Kitus, matyt, atvedė ir siekis gauti visą pelną (ypač iš kalbų mokymuisi skirtų vadovėlių ir žodynų). Panaši tendencija išliko ir vėlesniais metais. Taigi, negalutiniais duomenimis, vyravo savo kūrinius publikavę autoriai.

DP stovyklų dalyvavimas leidyboje – unikalūs, tik pokario metams būdingas reiškinys išeivių knygos istorijoje. Matyt, po nuoroda, kad knyga pasirodė vienos ar kitos stovyklos pastangomis, slypėjo stovyklos administracijos, vietos lietuvių komiteto ar kitos lietuvių grupės leidybinės pastangos. Nustatyta 14 DP stovyklų dalyvavimo leidyboje atvejų ir 19 jų išleistų knygų.

Vakarų Europoje dirbo ir anoniminiai leidėjai. Daugiausia jų leidinių pasirodė 1946 m. Šis faktas ir tai, kad nemažai jų leidinių buvo dauginta rotatoriumi, rodo, jog daugelis anoniminių leidėjų skubėjo išleisti knygas apeidami pokario sunkumus: negaišdami laiko ir energijos leidimų spausdinimui gauti bei spaustuvėms ieškoti. Atsakomybės už leidybos tvarkos pažeidimą vengimas ir siekis pasipelnyti pažeidžiant autorines teises vertė kai kuriuos leidėjus ne tik slėpti savo vardus, bet ir nenurodyti knygos pasirodymo vietos bei neretai ir datos.

Kol kas sunku pasakyti, kokios priežastys lėmė anoniminių leidinių pasirodymą ir po 1952 m., tačiau jų kiekis nemenkas; ši problema dar laukia detalesnės analizės.

Pokario metais išeiviškos knygos poligrafinė bazė buvo dvejopa: knygos buvo spausdinamos spaustuvėse ir operatyvinėmis dauginimo priemonėmis. Pastarųjų naudojimą lėmė juridinės ir ekonominės priežastys, jomis buvo išspausdinta daugiau kaip 200 knygų. Tam tikras šiomis priemonėmis dauginamų knygų kiekis pasirodė ir vėlesniais metais. Tai, ko gero, susiję su ekonominėmis priežastimis ir orientacija į nedidelį skaitytojų skaičių.

Vakarų Europoje lietuviai daugiausia naudojo tų šalių, kuriose gyveno, spaustuvių paslaugomis, nes pokario sąlygomis savos spaustuvės įrengimas kainavo brangiai ir niekas nesiryžo to imtis. Be to, spaustuvė – ilgalaikė investicija, o išeiviai arba tikėjosi greitai grįžti į Lietuvą, arba, blėstant šiai vilčiai, nesiejo tolesnių savo planų su Vakarų Europa.

Padėtis pakito tik po emigracijos pradžios. Nuo 1949 m. pastebimi bandymai kurti savo, lietuvišką poligrafinę bazę. Tais metais D. Britanijos mieste

Konventryje gyvenęs B. Daubaras įsigijo spaustuvėlę, kurią pavadino „Nida“⁷. Vėliau šią spaustuvę nupirko Lietuvių namų bendrovė, ir, laikui bėgant, „Nida“ tapo didžiausia lietuvių spaustuve Vakarų Europoje. Be to, 1952 m. spaustuvę Italijoje įsteigė lietuviai saleziečiai. Daugiausia lietuviškų spaustuvių veikė JAV (M. Morkūno, V. Vijeikio, „Draugo“ ir kitos Čikagoje, Pranciškonų Niujorke ir kitos). Kai kurioms iš jų, išlikusioms iki mūsų dienų, pagrindiniu egzistavimo šaltiniu tapo vietinių, amerikiečių leidėjų užsakymai. Savo ruožtu kai kurie leidėjai kartais pasinaudodavo vietos spaustuvių paslaugomis.

Poligrafinė knygų kultūra pirmaisiais pokario metais buvo menka. Ypač tai pasakytina apie rotatoriais daugintas knygas, nes jos dažniausiai buvo skirtos skubiausiajam skaitytojų poreikių tenkinimui. Spausdintos knygos kultūrai atsiliepė ir leidėjų nepatyrimas, ir skuba kuo mažiau įdėjus gauti kuo didesnę pelną, ir Vakarų Europos poligrafijos bazės nuniokojimas, lietuviškų šriftų ir popieriaus stoka. Nepasirūpinęs kokybe ir iliustracijos viršeliuose bei tekstuose, tačiau, laikui bėgant, padėtis keitėsi. Apie 1947 m. pastebimas lūžis ir leidėjų požiūryje į poligrafinę knygų kultūrą. Į pagalbą buvo pasitelkti tokie dailininkai kaip V. K. Jonynas, V. Petravičius, T. Valius, A. Vaičaitis ir kiti. Pasirodė ir knygos, kuriose iliustracijos ne tik lydėjo tekstą, bet ir prilygo jam ar net dominavo. Kai kuriems prestižiniams leidiniams būdavo parenkamas geras, kardinis popierius. Pagerėjo ir spaudos kokybė.

Iki 1948 m. valiutos reformos knygų formatai priklausė nuo to, kokį popierių leidėjui pavyko gauti, o po jos situacija pakito: leidėjai vis daugiau dėmesio ėmė skirti ir formato parinkimui. Taip pat po reformos padaugėjo ir įrištų, kietais viršeliais leidinių (iki tol dominavo knygos minkštais viršeliais).

Vėlesniais metais pastebimas siekis išlaikyti pasiektą lygį ir jį kirstelėti. Leidėjams ir toliau talkino minėti dailininkai, be to, prisidėjo ir kiti, jaunesni, pradėję aktyvią kūrybinę veiklą išeivijoje (R. Viesulas, V. Virkau, P. Lapė ir kiti). Išskirtinį dėmesį knygos poligrafinei kultūrai rodė A. Mackaus knygų leidimo fondas, Amerikos lietuvių bibliotekos leidykla, Lietuviškos knygos klubas ir kiti.

Knygų tiražus Vakarų Europoje lėmė ir jų paskirtis, ir tai, ar knyga buvo padaryta spaustuvėje, ar padauginta rotatoriumi. Pastarųjų tiražai svyrudavo nuo keliasdešimties ar kelių šimtų egzempliorių. Spaustuvinių, visiems išeiviams skirtų knygų tiražą riboja bendruomenės dydis, tačiau kitąsyk jie ne tik

⁷ Barėnas K. Britanijos lietuviai, 1947–1973. Londonas, 1978. P. 55.

kad neatsiliko, bet ir prilygo prieškarinėje Lietuvoje išleistų knygų tiražams. Pavyzdžiui, grožinės literatūros knygų tiražai vidutiniškai siekė 3000–4000 egzempliorių, panašūs buvo ir vadovėlių, religinių ir kai kurių meno knygų tiražai. Tiražų gerokai sumažėjo po valiutos reformos ir ypač po masinės emigracijos pradžios; tai truko iki 6 dešimtmečio pradžios. Pavyzdžiui, tuo metu prozos kūriniai buvo leidžiami 1000–2000, o poezijos – 1000 egzempliorių tiražu, vėliau jie sumažėjo apytikriai iki 800–1000 pirmuoju ir 500–800 egzempliorių antruoju atveju. Detaliau išnagrinėti labai trūksta duomenų, nes toli gražu ne kiekvienoje knygoje buvo nurodomas jos tiražas.

Pokario metais Vakarų Europoje susiformavo išeivių knygos repertuaras. Analizuodami tipologiniu aspektu matome, kad tuo metu buvo leidžiama labai daug vadovėlių. Tai lėmė švietimo sistemos ir įvairių suaugusiųjų mokymo bei savišvietos formų poreikiai. Kitokių leidinių leidimą nulėmė mokslinės literatūros stoka ir jos kokybinis menkumas. Tai paaiškintina laikotarpio trumpumu ir nepalankiomis darbo išeivijoje sąlygomis. Pavyzdžiui, Baltijos universitetas, kur dirbo dalis į Vakarus pasitraukusių mokslininkų, egzistavo tik trejus metus (1946–1949), o jo materialinė bazė buvo silpna. Gausiai buvo leidžiama informacinė literatūra. Ypač tai pasakytina apie žodynus ir kalendorius: pirmųjų buvo išleista 22, antrųjų – 39.

Masinės agitacinės literatūros kiekį nulėmė būtinybė nuolat priminti okupuotos Lietuvos likimą bei poreikis paaiškinti svetimtaučiams, kodėl tiek daug lietuvių paliko tėvynę, paneigti Vakarų Europos periodinėje spaudoje pasirodžiusius kaltinimus dėl kolaboravimo su naciais. Ši literatūra buvo skirta tiek lietuviams, tiek svetimtaučiams, todėl jos srautas pasižymėjo kalbine įvairove: randama knygų lietuvių, anglų, vokiečių, švedų arba keliomis kalbomis.

Daug buvo spausdinama reklaminių leidinių, išeivijoje propagavusių įvairius renginius. Savo ruožtu labai menkas buvo mokslo populiarinimo literatūros kiekis. Matyt, to priežastis – irgi periodo trumpumas ir nepalankios gyvenimo išeivijoje sąlygos.

Šios tipologinės repertuaro ypatybės išliko ir vėlesniais metais, tiesa, su tam tikrais pokyčiais: sumažėjo vadovėlių, užtat padaugėjo mokslinės literatūros. Svarią vietą ir toliau užėmė masinė agitacinė literatūra, kuri buvo leidžiama ne tik lietuvių, bet ir kitomis kalbomis.

Teminė repertuaro charakteristika, grupuojant pagal mokslų kompleksus, rodo, kad pokario metais daugiausia užregistruota humanitarinių mokslų leidinių (427 pavadinimai). Toks gausumas aiškinamas tuo, kad prie jų priklausė

labai gausiai leista švietimo sistemai reikalinga mokymo literatūra (kalbotyrinė, literatūrologinė, istorijos) ir intensyvų kultūrinį išeivijos gyvenimą atspindėję meno leidiniai. Vėlesniais metais humanitarinės literatūros dalis taip pat buvo didelė. Tiesa, jos struktūroje įvyko kai kurių pokyčių. Pavyzdžiui, kalbotyrinės literatūros dalis pokario metais buvo ženkli, o vėliau jos apimtys labai sumažėjo. Savo ruožtu padaugėjo istorinės, biografinės ir memuarinės literatūros.

Nors grožinė literatūra kiekybiškai nusileido humanitarinių mokslų leidiniams, tačiau kokybiniu požiūriu ji buvo ir liko svariausia išeivijos leidinių grupė. Pokario metais tarp grožinės literatūros žanrų dominavo proza (81 knyga); čia vyravo lietuvių autorių kūriniai. 18 kitataučių rašytojų (K. Hamsuno, Dž. Londono ir kitų) knygos sudarė 22,5% šio kiekio. Kitataučių autorių (F. Dostojevskio, H. Sienkievičiaus ir kitų) kūriniai užėmė nežymią repertuaro dalį ir vėlesniais metais.

Tarp 62 lietuvių autorių prozos knygų 1945–1952 m. vyravo smulkioji proza (išleista 18 romanų). Vėlesniais metais romanų pagausėjo, matyt, prie to prisidėjo ir tradiciniai „Draugo“ romano konkursai.

Išeivijoje buvo daug kalbėta apie būtinybę propaguoti lietuvių literatūrą tarp svetimtaučių, tačiau pokario metais tik trys knygos buvo išverstos į vokiečių ir viena – į latvių kalbą. Vėlesniais metais grožinės literatūros vertimų padaugėjo, ypač į anglų kalbą. Tuo rūpinosi patys autoriai ir kai kurios leidyklos (daugiausia S. Zaborsko „Manyland books“).

Poezijos gausą pirmaisiais pokario metais galima aiškinti tuo, kad šis žanras paprastai skubiausiai atsiliepia į didelius sukrėtimus. Nors vėliau jos ir sumažėjo, tačiau išliko pakankamai daug. 1945–1952 m. pasirodė tik septyni dramų leidiniai, o vėlesniais metais jų padaugėjo. Tarp dramų kūrinių buvo ir lietuvių autorių darbų.

Gana negausi Vakarų Europoje buvo literatūra, skirta vaikams (52 knygos). Daugelis knygų buvo skirtos jaunesniojo amžiaus vaikams. Ši negera tradicija mažai pakito ir po 1952 m., matyt, dėl to, kad nedaug rašytojų savo kūryboje skyrė dėmesio vaikų literatūrai.

Iš kitų mokslo sričių leidinių gausa išsiskiria socialinių mokslų literatūra. Tam įtakos turėjo tematikos platumas, nes atskirų temų (pavyzdžiui, ekonomikos, teisės, pedagogikos) literatūros dalis repertuare buvo menka. Panaši situacija, kiek leidžia spėti išankstinė paviršutiniška analizė, išliko ir vėlesniais metais.

Kaip pokario metais, taip ir vėliau gana ženklią vietą repertuare užėmė religinė literatūra. Tačiau gamtos, technikos, matematikos, medicinos ir agrarinių mokslų literatūros dalis jame per visus pokario dešimtmečius išliko nežymi.

Nuo pat pokario išeiviškos knygos buvo įvairiakalbės. 1945–1952 m. kitomis – ne lietuvių – kalbomis buvo išleista 115 knygų. Tai lėmė dvi aplinkybės. Vakaruose įvairiose mokslo ir mokymo įstaigose dirbusių lietuvių mokslininkų leidybiniai interesai bei būtinybė svetimtaučiams priminti Lietuvą, populiarinti jos istoriją ir kultūrą. Daugiausia tuo laikotarpiu minimų knygų pasirodė vokiečių ir anglų kalbomis. Knygos pastarąja kalba sudarė daugumą tarp sve-timkalbių knygų, išleistų vėlesniais metais.

Repertuaro sudėtį ir leidinių lygį taip pat lemia ir autoriai. Remiantis bibliografiniu 1945–1952 m. Vakarų Europoje išleistų išeivių knygų sąrašu, 430 į jį patekusių knygų autorius, bendraautorius, vertėjas, redaktorius ir sudarytojus galima skirstyti taip: 1) iš kitų kalbų verstų knygų autoriai, 2) autoriai, pasirašę slapyvardžiais, 3) Lietuvoje likę autoriai, 4) iki 1945 m. mirę autoriai, 5) kolektyviniai autoriai ir 6) išeivijoje rašę autoriai. Panaši autorių sudėtis išliko ir vėlesniais metais. Daugiausia repertuaras priklausė nuo išeivijoje dirbusių autorių. Tokių 1945–1952 m. Vakarų Europoje buvo 337 asmenys. Dauguma jų savo knygas leido ir vėlesniais metais. Be to, autorių skaičių padidino nauji asmenys, išleidę savo knygas po 1952 m. Dalis jų savo kūrybinę veiklą pradėjo 1945–1952 m. ir savo kūrinius skelbė periodinėje spaudoje, buvo parengę pirmųjų knygų rankraščius.

Viena sudėtingiausių išeiviškos knygos problemų buvo knygų platinimas. Jį sunkino pokario suirutė, blogai funkcionavęs susisiekimas, lietuvių išsibarstymas keliose Vakarų Europos šalyse ir Vakarų Vokietijos suskaldymas į okupacines zonas. Leidėjams knygas platinti padėjo DP stovyklų komitetai, paštai, kooperatyvai, įvairios organizacijos, tačiau daugiausia prie to prisidėjo platin-tojais vadinti pavieniai asmenys. Daugelis jų turėjo savo spaudos kioskelius ar net nedidelius knygynėlius DP stovyklose⁸. Platintojai gaudavo iš leidėjų knygų, išparduodavo jas ir pinigus, atskaitę tam tikrą procentą už savo paslaugas, grąžindavo leidėjui. Iki 1948 m. valiutos reformos Vakarų Vokietijoje šis ryšys funkcionavo daugiau ar mažiau normaliai, tačiau po jos sumažėjus knygų pre-

⁸ *Šešplaukis-Tyruolis A.* Lietuvių rašytojų draugijos ir kitokios literatūrinės veiklos apžvalga // Lietuvių egzodo literatūra, 1945–1990 / red. K. Bradūnas, R. Šilbajoris. Čikaga: 1992. P. 846.

kybos apimtims ir platinimui pasunkėjus, tapus nepelningu užsiėmimu, jis su-
triko, nes daugelis platintojų vengė atsiskaityti su leidėjais. Prasidėjus masinei
emigracijai ir lietuviams pasklidus įvairiuose kontinentuose, leidėjai ėmė ieš-
koti atstovų tose šalyse, kur išeiviai kūrėsi. Panaši tendencija gyvavo ir vėles-
niais metais. Leidyklos savo knygas skleidė per atstovus įvairiose šalyse. Jais ir
toliau dažniausiai būdavo pavieniai asmenys. Kai kurie jų turėjo knygynėlius,
spaudos kioskus ar prekiaudavo knygomis įvairių susibūrimų metu, dažniau-
siai šventadieniais prie bažnyčių, po pamaldų. Be to, stengiantis pagyventi vis
mažėjančią knygų prekybą, būdavo skelbiami spaudos vajai, nupigintų knygų
mėnesiai.

Pirmaisiais pokario metais pagrindinės knygų prekybos informavimo prie-
monės buvo periodinė spauda ir pačios knygos. Didžiuosiuose išeivių laikraš-
čiuose ir žurnaluose periodiškai pasirodydavo naujų knygų skyreliai, kur būda-
vo pateikiami leidinio duomenys, kaina ir dažnai – leidėjo adresas. Taip pat
informaciją apie naujas knygas teikė ir recenzijos žymesniuose periodiniuose
leidiniuose. Periodinė spauda buvo naudojama prekybos informavimui ir vė-
lesniais metais.

Kaip informavimo apie naujas knygas priemonė buvo naudojama ir pati
knyga. Įvairių leidyklų knygų gale dažnai būdavo įdedami išleistų ir spaudai
parengtų knygų sąrašai su jų kainomis bei leidyklų adresais. Kai kurie leidėjai
tai naudojo ir vėliau.

Tradicinė prekybos informavimo priemonė – leidyklų katalogai – 1945–
1952 m. buvo kone užmiršti, pasirodė tik dviejų leidyklų katalogai. Vėliau pa-
dėtis pakito, katalogų padaugėjo.

Kaip matome, išeivių knygų leidyba Vakarų Europoje 1945–1952 m. neat-
siejama nuo vėlesnių metų leidybos. Pradėjusios darbą Vakarų Europoje, lei-
dyklos („Gabijs“, „Sudavija“ ir kai kurios kitos) toliau dirbo JAV; tarp 1945–
1952 m. dalyvavusiųjų leidyboje buvo vėlesniais metais svarbią vietą išeivių
leidyboje užėmusių asmenų (J. Kapočius, V. Civinskis, S. Zobarskas, V. Vije-
kis). Leidybos srityje ir toliau dirbo periodinių leidinių redakcijos, politinės ir
visuomeninės, profesinės organizacijos, privatūs asmenys.

Pokario metais nusistovėjo išeivių knygos repertuaras. Jame ir vėlesniais
metais dominavo grožinė, visuomeninė politinė, religinė literatūra, pradėjo dau-
gėti istorinės ir memuarinės literatūros veikalų. Vakarų Europoje susiformavo
ir autorių kontingentas. Ypač tai pasakytina apie grožinės literatūros autorius,
iš kurių išsiskiria tuo metu jaunų, gerai moderniąją Vakarų literatūrą pažinoju-

sių rašytojų grupė, kuri vėliau turėjo nemažą įtaką ne tik išeivių, bet ir okupuotos Lietuvos literatūros raidai. Palyginti jaunas Vakarų Europoje dirbusių autorių amžius buvo viena iš priežasčių, dėl kurių 6 dešimtmetis vadinamas išeiviškos knygos aukso amžiumi. Vėlesniais metais dienos šviesą išvydo kai kurios knygos, kurios dėl vieno ar kitų priežasčių nebuvo išleistos 1945–1952 m. Vakarų Europoje.

1948 m. ėmė mažėti išeiviškos knygos paklausa. Nepaisant visų pastangų, knygos poreikis nuolat mažėjo. Laikui bėgant, išeiviškos knygos leidyba prarado komercinį pagrindą. Tačiau 1945–1952 m. gautas postūmis buvo toks stiprus, kad, nors ir silpnėdama, išeivių knygos leidyba liko gyvybinga kelis dešimtmečius.

Įteikta 1996 m. spalio mėn.

REMIGIJUS MISIŪNAS
LITHUANIAN EMIGRANTS BOOK PUBLISHING IN WESTERN EUROPE
IN 1945–1952 LIKE FIRST ETAPE OF POST-WAR LITHUANIAN EMIGRANTS
BOOK PUBLISHING

Summary

Knowledge of Lithuanians emigrant's book publishing in Western Europe in 1945–1952 is very actually for post-war Lithuanian emigrant's book publishing research, because base for latest publishing was lay in this time.

Need's of education system, fiction and religious literature stimulated publishing in first post-war year. Need's of fiction, religious literature and book in foreign language stimulated publishing in latest year.

Circle of publishers was formed in Western Europe in 1945–1952. Most of private publishing houses, who worked there, continues their activity in USA in latest year („Patria“, „Sudavija“, „Gabija“ and other). Publishing houses, who work in book club basic („Nida“ and other) continue traduce of joint-stock publishing houses. Traduce of social organisation and institution publishing houses also didn't disappear in latest year. Lithuanian also publishing their book's in foreigner's publishing houses all time.

Lithuanian emigrants periodical issues („Keleivis“, „Naujienos“ and other), party (LSDP), political (VLIK and other), social (Lithuanian World Society, scouts and other), international (Lithuanian Red Cross and other) and professional (Lithuanian jurist, Lithuanian sailor and other) organisation and institution, education institution, confession institution, separately persons and anonymous publishers work in first post-war and in latest year.

Publisher's printing there books in foreigner's printing houses in first postwar year. Lithu-

anian began created own publishing base since 1949 („Nida“ in Gr. Britain, V. Vijeikis, M. Mor-
kūnas printing house and other in USA).

Book polygraph culture level wasn't bad in post-war year. Later publisher's try to keep or
raise him.

Emigrant's book repertoire began formatted in Western Europe in 1945–1952. Mass-agita-
tion literature publishing was big in first post-war and in latest year in typology aspect, science
literature amount began grown after 1952. Humanitarian sciences and fiction literature publis-
hing were big in post-war and in latest year in temic aspect. Emigrant book was various in
language aspect since post-war year. Circle of authors formatted in Western Europe.

Book spread was one of biggest publisher's problem. Practise of spread throughout spread-
ers was used since post-war year in Western Europe. Periodical issues, book and publishing
houses' catalogues was used as book trade information means all time.

Emigrant's book demands fall down, who began since 1948, became stability, but push,
whom emigrants publishing receive in Western Europe, was so strength, that publishing, even
weakening, survive vitality some decade.